

Демуз Інна
(Переяслав-Хмельницький)

ДІАСПОРНА ЛІТЕРАТУРА ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

За визначенням відомого вченого, публіциста й історика М. Грушевського, українська дійсність ще з часів Переяславської угоди (XVII ст.) вступила в період так званого “українського питання” і залишалася там аж до революції 1917 р.¹. На нашу думку, найбільшої гостроти зазначене питання набуло саме на початку ХХ ст., коли розпочалася політизація суспільного життя: усі верстви населення були втягнуті у вир революційних подій, спостерігалось піднесення національно-визвольних рухів народів, які населяли Російську імперію. Загалом «українське питання» містить у собі велику кількість аспектів: вирішення аграрної проблеми в імперії на початку ХХ ст., ставлення свідомої інтелігенції до справи державотворення, впровадження рідної мови у повсякденний вжиток, роль «Просвіт» у процесі національного відродження та ін. Спроби описів та досліджень зазначеної проблематики здійснювалися істориками, а також громадськими діячами та свідками вищеназваних подій протягом усього століття. Наукові роботи мали характерні особливості, які залежали від суспільного статусу авторів, впливу ідеології та політичної кон’юнктури на історичну науку, ступеня розвитку демократії в країні та інших факторів. Метою даної статті є аналіз діаспорної літератури, у якій досліджувалися програми українських політичних партій щодо вирішення національного питання та його обговорення депутатами Державних Дум.

У Російській імперії на початку ХХ ст. була створена значна кількість праць (переважно публіцистичних видань), які висвітлювали вказану проблематику, тому не було потреби у виданні історичних книг за кордоном. Однак у часи реакції та Першої світової війни, коли відбувалися дошкульні переслідування українських національних сил як “іногородців” з боку царської влади, виникла необхідність у створенні зразків діаспорної літератури.

Вирішення національного питання із наслідкуванням самостійницьких тенденцій містили брошури Л. Цегельського² та О. Скоропис-Йолтуховського³. Авторами обґрунтовувалася ідея незалежної України, що її пропагували ці суспільні діячі. Оскільки праці були написані в період війни членами Союзу визволення України, цілком логічно, що надії на практичну реалізацію задумів покладалися на Німеччину. У книзі Л. Цегельського вміщено політичну платформу СВУ.

До монографічних досліджень дореволюційного часу, що вийшли за кордоном, належить розвідка В. Дорошенка про національне відродження українських земель ХІХ–ХХ ст.⁴. Автор не обминув увагою діяльність жодної з національних українських партій початку минулого століття. На відміну від вітчизняних дослідників, він називав РУП першою справжньою політичною організацією, значення якої було «просто величезне, і то не лиш для чисто-революційного, а й для загальнонаціонального й культурного руху»⁵. Тобто наявною є переоцінка значення партії як першооснови розвитку всіх наступних політичних організацій. На протипагу іншим історикам, В. Дорошенко

виявив позитивний характер діяльності «Спілки» – намагання витіснити РСДРП і зайняти її місце на Україні, а також захист нею автономних начал у період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Істинними та єдиними виразниками українських ідей, за його словами, були УСДРП та УДРП. Загалом дослідник прагнув показати велич, розмах і невідкореність українського національно-визвольного руху, авторитет партій та діяльність свідомої інтелігенції у тодішньому суспільстві. Монографія містить об'єктивну оцінку подій та систематизовані дані, являючись досить цінним здобутком дореволюційної історичної літератури.

Зауважимо, що значних розходжень у вітчизняній та діаспорній літературі дореволюційного часу не виявлено. Публіцисти, громадські та партійні діячі як у Російській імперії, так і в еміграції заклали першооснови у вивченні дипломатичних сил, ввели до наукового обігу цікавий емпіричний і теоретичний матеріал, що у подальшому слугував базою для дослідження політичної історії.

Після приходу до влади Комуністичної партії історична наука в СРСР набула нового призначення, змінилося соціальне замовлення літератури даного профілю. Національне питання для радянської влади виявилось дошкульним, тому і звернення до історичного досвіду вивчення національно-визвольних змагань було мінімальним. Наслідком такого явища стало накладання табу в період більшовицького панування на історію початку ХХ ст. або спотворене, заідеологізоване вивчення даної проблеми. Не залишалось нічого іншого, як перенести дослідження тематики в еміграцію.

За кордоном з'явилася праця П. Гайдалемівського⁶, який проаналізував діяльність та програмні засади українських партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. Аналізуючи вимоги УСДРП з моменту її створення до 1917 р., дослідник відзначив її прагнення до утворення федерації вільних суверенних націй⁷, при цьому залишивши поза увагою висунуту й обґрунтовану партією концепцію автономії України. І хоча розвідка містить у собі незалежні об'єктивні оцінки зазначених питань, вона не відзначається жодними новими та оригінальними фактами порівняно з роботами авторів дореволюційного періоду.

До емігрантської літератури відноситься праця О. Назарука⁸, присвячена історії політичних партій пореволюційного періоду, тому значного інтересу для нас вона не становить. У публікації А. Жука⁹ прослідковано становлення ідеї незалежності України в програмах таких політичних партій, як РУП і УНП, але жодним словом не згадано про УСП. Багато дослідників оминали її своєю увагою, вважаючи зазначену політичну силу частиною Революційної української партії або ж Польської соціалістичної партії (ПСП). Автор статті прийшов до висновку про неприйняття ідеї самостійництва політиками через її реакційність або нереальність. А. Жук описав участь провідних діячів українського руху (Л. Юркевича, В. Липинського, В. Степанківського та власну) в нарадах у Львові з метою створення організаційного осередку під прапором державної самостійності, оскільки дані зібрання заклали підвалини становлення СВУ. Публікація мала позитивне значення, адже в радянській Україні про Союз визволення не писали майже нічого або зображували його членів прислужниками німецького імперіалізму.

Дослідження М. Меленевського¹⁰ було відповіддю на брошуру В. Дорошенка¹¹. Організатор «Спілки» правильно відмітив, що, хоча соціал-демократ при оцінці РУП та УСДРП і відстоював власні позиції, однак об'єктивніше підійшов до зазначених питань у порівнянні зі своїми політичними однодумцями.

М. Меленевський як організатор УСДС виправдовував приєднання новоствореної партії до РСДРП, критикував позиції членів РУП, які стояли «на вузькій націоналістичній позиції українізування ...робітників»¹².

Українське питання у Державних Думах також стало предметом вивчення діаспорної історіографії. Українські політичні діячі (Є. Чикаленко¹³, Д. Дорошенко¹⁴, О. Лотоцький¹⁵, С. Русова¹⁶) писали власні мемуари. Тож розглянемо деякі з них.

Спогади О. Лотоцького видані в трьох томах у 30-і рр. ХХ ст. Друга і третя частини праці присвячені висвітленню петербурзької доби життя автора – з 1900 до 1917 рр. О. Лотоцький згадував таких представників інтелігенції, як П. Я. Стебницький (організатор української фракції у I та II Думах, організатор Клубу автономістів), О. О. Русов, його дружина С. Ф. Русова, Д. І. Дорошенко, С. М. Шемет, а також називав М. С. Грушевського, Є. Х. Чикаленка, котрі свого часу відвідували Петербург. Український національно-громадський рух у Російській державі автор вважав таким, що «пішов ...не широким шляхом нормального розвитку, а дрібними ...манівцями»¹⁷. О. Лотоцький висвітлює позиції російських представників щодо українського руху. Загалом оцінка є незадовільною, адже погляди росіян переважно були «ультранаціоналістичними», «ворожо-негативними», нещадними до «мазепинства». Проблема діяльності українських депутатів у Думах показана у третьому томі мемуарів, причому наголошено на тому, що скликання законодавчого органу – «важливий переломний момент»¹⁸. Автор високо оцінив значення роботи Української парламентської фракції I та II Державних Дум, активність таких депутатів, як І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський та ін. Союз автономістів, створений у I Думі, О. Лотоцький вважав організацією, яка стала першою спробою поділу імперії за національностями. Автор також відзначив прагнення українських депутатів висунути на обговорення в Думах аграрне, мовне та освітнє питання. Спогади Олександра Лотоцького є однією з небагатьох праць, у якій подано комплексний розгляд української проблеми в російському парламенті протягом усього існування Думи.

Про спроби вирішення українського питання у Державних Думах згадував у своєму щоденнику і Є. Чикаленко¹⁹. Особливу увагу він приділив ідеї запровадження рідної мови у навчальних закладах. Характерною рисою даної роботи є переконання редактора «Ради» стосовно того, що до складу російського парламенту не входили представники з України, спроможні гідно захищати її права та свободи. Д. Дорошенко, працюючи в «Українському віснику», тісно спілкувався з фундаторами та ідейними натхненниками Української парламентської громади у I Державній Думі. У мемуарах він виклав свої враження та спостереження про цей період. Спогади Д. Дорошенка, хоч і містять цінний фактичний матеріал щодо партійної історії, не відрізняються глибинним та науковим дослідженням проблематики. Автор констатував загальновідомі факти про утворення та діяльність РУП, перехід останньої на соціал-демократичні позиції, відмітив розбіжності членів партії стосовно зміни ідеї незалежності України на ідею автономії²⁰.

Саме спогади представників свідомої української інтелігенції найповніше висвітлюють ставлення політичних сил до українського питання. Особливістю мемуарної літератури є, з одного боку, можливість оцінювати думські події з позицій політичного плюралізму, перспектива співставлення різних ідеологічних концепцій та на їхній основі створення об'єктивнішої картини. Дослідник І. Михальський, проаналізувавши мемуарні джерела діячів політичного руху

початку ХХ ст., відзначив цінність перших і виділив основні моменти даних літературних пам'яток, які дозволяють: 1) скласти загальне уявлення про розвиток українських земель у складі імперій, з'ясувати загальні тенденції їхнього політичного й національного розвитку; 2) сприяють виявленню основ діяльності українських партій; 3) дозволяють розглянути партійну діяльність, виявити вплив партій на населення України; 4) виявити взаємовідносини різних партій і партійних діячів, віднайти точки зіткнення їхніх позицій; 5) глибше зрозуміти постаті видатних діячів українських політичних партій, описати незнайомі сторінки їхнього життя; 6) розширити погляди сучасних науковців на окремі проблеми партійного життя початку ХХ ст.²¹ Але, з іншого боку, для мемуарних зразків притаманний суб'єктивізм, адже авторам не вистачало інформованості, науковості поглядів, недоступними були документи державних органів і партій. Окрім того, свідки тогочасних подій були представниками певних політичних угруповань, інтереси яких репрезентували.

Емігрантська література 40–50 рр. ХХ ст. відзначилася виходом у світ ряду наукових досліджень, зокрема книги О. Терлецького²². Вона становить інтерес з огляду на позиції автора (він – прихильник визвольних змагань українського народу) щодо оцінки національної боротьби на початку ХХ ст. І хоча розвідка глибокого дослідження названої теми не містить, однак допомагає з'ясувати загальне становище земель у складі Російської імперії.

І. Мазепа²³ сформулював власний погляд на проблему розвитку української еліти від часів Київської Русі до початку ХХ ст., вважаючи, що організація даної верстви безпосередньо впливає на становище національно-визвольного руху. У контексті цих подій розглянута партійна історія початку минулого століття. Автор назвав найперші партії Наддніпрянщини, зокрема РУП, недосконалими, акцентувавши увагу на розколах і хитаннях, а ідею незалежності охарактеризував як недоречну в тогочасних умовах, оскільки вона не відповідала настроям українців. Домагання автономного устрою соціал-демократами І. Мазепа розумів лише як мотивування господарських та культурно-національних інтересів розвитку народу. Дослідник вважав період до 1917 р. перехідним, національний рух слабким, а суспільно-політичну думку половинчатою. Не дивлячись на загальну недооцінку українського визвольного руху, дослідження І. Мазепа є прогресивним порівняно із заідеологізованими поглядами учених тоталітарного режиму.

У 1948 р. за кордоном вийшла друком брошура М. Міхновського «Самостійна Україна»²⁴. Цінність її полягає у передмові, написаній Ю. Коллардом, який досить схвально оцінив початкову програму РУП, підтримав думку її автора стосовно першочергового національного, а лише потім – соціального визволення українського народу. Ю. Коллард критикував лідерів соціал-демократичного руху, які сипали наклепи на М. Міхновського, «як на людину “реакційну”, яка нібито не цікавилася економічними проблемами українського народу».²⁵

Р. Млиновецький прослідкував розвиток політичної історії українського народу від стародавніх часів до початку ХХ ст. Автор виправдав ідею самостійності України, запропоновану М. Міхновським, вважаючи її цілком прийнятною в умовах збільшення кількості «московитян», а гасло «Україна для українців!» пояснив революційними настроями. Усіх автономістів (членів РУП-УСДРП) критикував за москвофільсько-угодовські позиції та прихильність до антисамостійницьких автономій²⁶. Р. Млиновецький зневажав соціалістичні гасла, негативно ставився до С. Єфремова та М. Грушевського як adeptів Москви, вважав, що жодна з партій (УСДРП, ТУП, УПСР) не створила власної

незалежної програми, наслідуючи своїх наставників (відповідно РСДРП, російські партії кадетів та есерів). Названі переконання історика здаються занадто категоричними, пронизаними ненавистю до всього московського, однак варто зазначити, що Р. Млиновецький розкритикував не сам принцип автономії, а лише позиції автономістів-москвофілів. Загалом у роботі з'ясовані умови, в яких розвивалися українські політичні партії, виявлені напрямки у вирішенні ідеї державності.

У дослідженні П. Мірчука²⁷ висвітлено перемогу Української революції 1917 р., здійснено короткий екскурс у політичну історію дореволюційного часу. Автор вважав, що до зазначеної події на Україні існували ворожі табори: самостійники-націоналісти, соціалісти-інтернаціоналісти та «аполітичні культурники» (тобто члени ТУП). Занадто радикальним здається твердження ученого про сприйняття українськими соціалістами національного питання як «неіснуючого», навіть шкідливого. Він не визнавав УСДРП самостійною силою: «політично й програмово вона була повністю під впливами московських есдеків»²⁸.

Таким чином, у дослідженнях 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст., створених за кордоном, спостерігалася тенденція відродження самостійницьких ідеалів, неприхильне ставлення до соціал-демократичного напрямку в суспільстві, яке проявлялося в оцінці не лише сучасного політичного становища, а й історичного минулого, зокрема подій початку ХХ ст. Це, на нашу думку, пояснюється загостренням авторитарного командно-адміністративного диктату часів Й. Сталіна.

Наукові роботи представників діаспори середини 50-х – кінця 80-х рр. ХХ ст. також відзначалися зовсім іншим баченням проблематики, на відміну від радянських зразків. Монографія П. Феденка²⁹ була значним кроком вперед у вивченні програмних положень українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Дана праця є однією з перших, написаних на принципах об'єктивності та систематизації фактів, комплексності дослідження. Погляди історика подібні до суджень учених дореволюційної історіографії. У розвідці П. Феденка описано суть процесів створення, еволюції та становлення програмних вимог політичних угруповань. Автор згадував, що в I та II Думах українські депутати ввійшли до складу фракції автономістів. І хоча висвітленню цієї проблеми в монографії приділено трохи більше двох сторінок (причому наведений матеріал є лише авторськими згадками, а не глибоким науковим дослідженням), однак вони також свідчать про визнання українських національних вимог у російському парламенті.

Автор-емігрант Ю. Бойко у своїй монографії³⁰ висвітлив загальні тенденції вирішення національних питань народів Росії в ХІХ–ХХ ст., в тому числі й українського. Дана книга не є глибоким дослідженням, оскільки найпершим і найголовнішим її недоліком (як й інших праць, написаних за кордоном) є відсутність документальних джерел. Але на той час визнання автором національно-визвольної ідеї неросійських народів було прогресивним науковим фактом: «...з початком ХХ ст. російське політичне життя витворило цілий ряд політичних партій, які шукали своєї постави до національної проблеми»³¹. Ю. Бойко побіжно оглянув історію українських політичних партій, визначив їхні національні вимоги та ставлення російських партій (кадетів, есерів, меншовиків та більшовиків) до національних питань.

Спогади Ю. Колларда³² є найповнішим дослідженням про генезу та початок діяльності РУП, хоча й містять певні фактичні помилки. Член партії виявляв

її коріння у студентській громаді м. Харкова, доводячи тезу про те, що на початковому етапі еволюції не було «мішаного складу», який став причиною розпаду політичного угрупування. «Роз'єднання почалися вже пізніше, завдяки впливам з табору російських соціалістичних партій і їх централістичних програм»³³. У розвідці дослідник проаналізував усі видання РУП (агітаційну літературу, часописи та ін.), спростував думку про соціалістичний характер брошур «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», назвавши їх агітаційно-революційними українськими книжками. Автор згадав про утворення УНП; програмні засади партії М. Міхновського вважав позитивними та далекоглядними. Дослідник стисло, без ентузіазму говорив про УСРП, УДП, УРП, УДРП та «Спілку», критикуючи останню як зрадницю національної ідеї. Ю. Коллард прослідкував перетворення РУП в УСДРП, визнавши останню негідною називатися послідовницею Революційної української партії: «українських Соціал-Демократів треба вважати відповідальними перед історією за нашу національну катастрофу»³⁴.

І. Майстренко³⁵, досліджуючи історію КПУ, визначив її коріння та «передісторію». Початком марксизму на Україні, на відміну від Д. Фріда³⁶, історик вважав РУП, до якої входили й соціалісти-революціонери. Цікавим моментом у дослідженні є опис дискусії між В. Леніним та Л. Юркевичем з приводу вирішення національного питання, яка розгорнулася в період Першої світової війни. На противагу радянським ученим І. Майстренко визнавав національну думку українського соціал-демократа, а не лідера більшовиків.

До окремої групи досліджень слід віднести праці, які безпосередньо не містять дослідження політичної історії, лише дають змогу зрозуміти умови розвитку українських земель, підґрунтя для реалізації національних ідей. Йдеться про роботи М. Мироненка³⁷, Л. Рибалки³⁸, Г. Костюка³⁹ та В. Винниченка⁴⁰. Так, книга М. Мироненка складається з окремих, розрізнених думок автора стосовно історії нашої країни, її сусідів, становища у світовому просторі. Дослідник обґрунтував теорію «відновлення втраченої держави української нації», прослідкував систему організації усіх гілок влади в можливій моделі державного устрою України.

Брошура українського соціал-демократа Л. Юркевича під псевдонімом Л. Рибалка⁴¹ вперше вийшла друком у 1917 р. в Женеві, але в Україну так і не потрапила. У ній вміщено ідейні розходження Л. Рибалки та В. Леніна стосовно вирішення національного питання. Перший із них наголошував на активній пропаганді революційним крилом російських соціал-демократів права націй на самовизначення, але противагою цьому була концепція вождя більшовиків про перевагу великих держав. Л. Юркевич виправдовував позиції української соціал-демократії, прагнення країни до автономії у складі Росії, обурювався ставленням російського пролетаріату до українського як до «шовіністів» та «сепаратистів». Тобто у брошурі наявною є апологетика позицій УСДРП як єдиної національної виразниці українського робітничого класу.

У дослідженні Г. Костюка⁴² висвітлено ставлення більшовиків до національного питання протягом ХХ ст. Для тогочасної літератури дане видання було кроком уперед, адже автор відзначив нетерпиме ставлення російських соціал-демократів до споріднених інонаціональних партій, описав протистояння РСДРП з УСДРП. Г. Костюк, наслідуючи позиції Л. Юркевича, стверджував, що російські більшовики хотіли поширити свій вплив на українське населення через суспільно-культурні традиції зрусифікованих міст, ініціювавши створення «Спілки». На відміну від праць, написаних у Радянському Союзі, в яких позиції

вождя російських більшовиків стосовно національної політики визнавалися прогресивними та інтернаціональними, наукова розвідка дослідника-емігранта містить критику зазначених ленінських теорій як суперечливих концепціям К. Маркса та Ф. Енгельса.

У щоденнику В. Винниченка⁴³ вміщено несистематизовані міркування про партійність та національне питання, стосунки між російськими та українськими соціал-демократами, причини їхнього антагонізму. Крім того, до щоденних записів входили помітки з суспільного та особистого життя автора, літературні замальовки, пейзажі тощо. Проаналізовані зразки діаспорної літератури порушували замкнуте коло, закладаючи свідомим прошаркам основи для роздумів, але, на жаль, відбувалося це за «залізною завісою».

Українознавці Заходу активно створювали праці з досліджуваної нами проблематики, що перевидаються в сучасній Україні. Йдеться про дослідження І. Лисяка-Рудницького⁴⁴, А. Каппелера⁴⁵, Т. Гунчака⁴⁶, Я. Грицака⁴⁷. Ці наукові роботи відзначаються об'єктивним описом українського національного руху в загальноросійському політичному процесі на початку ХХ ст. Однак в умовах демократичного ладу та вільного слововиявлення у власній країні у 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. висновки істориків діаспори аналогічні умовиводам вітчизняних учених.

Таким чином, діаспорна література, у якій висвітлено українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст., суттєво відрізняється від вітчизняних наукових праць, має як свої переваги, так і недоліки. Позитивним моментом досліджень, створених за кордоном, визначається відсутність явної тенденційності та кон'юнктурщини, настанов радянських лідерів, обмеження тематики та агітації щодо вивчення конкретних історичних площин, а також наявність об'єктивності авторських позицій та глибший аналіз проблематики. Негативним аспектом таких робіт являється, перш за все, недостатня кількість у дослідників-емігрантів наукової інформації про український національно-визвольний рух, що пояснюється відсутністю архівних джерел. Однак діаспорна література ХХ ст. є досить цінним здобутком для історичної науки та історіографії.

Анотація

У статті проаналізовано видані за кордоном дослідження, які висвітлюють різноманітні аспекти вирішення «українського питання» в Російській імперії на початку ХХ ст. Визначено прикметні властивості діаспорної літератури, встановлено умови її створення та виявлено відмінності від розвідок вітчизняних учених.

Annotation

The investigations published abroad and showed the different aspects of the decision of 'Ukrainian question' in Russian Empire in the beginning of the XXth century are analyzed in this article. Main features of the immigrants' literature are found out, conditions of its creation are put up, and differences from the works of the native scientists are established.

¹ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 42.

² Цегельський Л. Самостійна Україна. – Відень: СВУ, 1915. – 37 с.

³ Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – 15 с.

⁴ Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи. – Відень, 1916. – 116 с.

⁵ Там само. – С. 35.

⁶ Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми. – Зальцведель: Заходом

«Просвітнього Відділу Української Військової Місії», 1919. – 43 с.

⁷ Там само. – С. 22.

⁸ Назарук О. До історії революційного часу на Україні: Українські політичні партії, їх союзи і теорії. – Вінніпег, Ман, 1924. – 19 с.

⁹ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – № 2. – С. 30–43.

¹⁰ Меленевський М. До історії Української соціал-демократичної «Спілки» // Нова громада. – 1923. – № 3–4. – С. 130–134.

¹¹ Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Львів–К., 1921. – 38 с.

¹² Меленевський М. До історії... – С. 132.

¹³ Чикаленко С.Х. Щоденник (1907–1917 рр.). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

¹⁴ Дорошенко Д.І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Ч. II. – Львів, 1923. – 132 с.

¹⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1933. – 481 с.; Там само. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – 392 с.

¹⁶ Русова С. Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 284 с.

¹⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1933. – С. 400.

¹⁸ Там само. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – С. 5.

¹⁹ Чикаленко С.Х. Щоденник (1907–1917 рр.). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

²⁰ Дорошенко Д.І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Ч. II. – Львів, 1923. – 132 с.

²¹ Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 245–246.

²² Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 91 с.

²³ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Ч. 1: Причини нашої бездержавності. – Б.м.: Прометей, 1946. – 180 с.

²⁴ Міхновський М. Самостійна Україна / 3 передм. Ю.Колларда. – Вид. Української партії, 1948.

²⁵ Там само. – С. 10.

²⁶ Млиновецький р. Історія українського народу: (Нариси з політичної історії). 2-е вид. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – С. 376–377.

²⁷ Мірчук П. Трагічна перемога. – Торонто: Ліга визволення України, 1954. – 63 с.

²⁸ Там само. – С. 9.

²⁹ Феденко П. Український рух у XX столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.

³⁰ Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання. – Париж, 1964. – 175 с.

³¹ Там само. – С. 66.

³² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.

³³ Там само. – С. 81.

³⁴ Там само. – С. 198.

³⁵ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Б.м.: Сучасність, 1979. – 256 с.

³⁶ Фрід Д. До питання про коріння КПУ // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 40–49; №14. – С. 27–38.

³⁷ Мироненко М. Думки про визволення України. – Лондон: видав автор, 1967. – 199 с.

³⁸ Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 65 с.

³⁹ Костюк Г. Теорія і дійсність: до проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні: Історико-критичний нарис. – Б.м.: Сучасність, 1971. – 145 с.

⁴⁰ Винниченко В. Щоденник. – Т.1: 1911–1920/Ред., вступ. стаття і прим. Г.Костюка. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980.

⁴¹ Рибалка Л. Російські соціал-демократи...

⁴² Костюк Г. Теорія і дійсність...

⁴³ Винниченко В. Щоденник...

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1 – С.173–191.

⁴⁵ Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 104–119; Його ж. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – 358 с.; Його ж. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність: література, мистецтво, політологія. – 1992. – № 7. – С. 48–56.

⁴⁶ Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

⁴⁷ Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посіб. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.